

ΜΑΘΗΜΑΤΑΡΙΟΝ

Ἑρμηνευτικὴ καὶ μουσικολογικὴ σπουδὴ

Έκδοση Ίεραῶς Μονῆς Παρακλήτου
Διευθ.: Ὠρωπὸς Ἀττικῆς, Τ.Κ.: 19015, Ἑλλάς
Τηλ.: +30 22950 32475
Site: www.imparaklitou.gr

ISBN ἔργου: 978-960-93-9312-6

Α' ἔκδοση: Ὀκτώβριος 2017, 1.200 ἀντίτυπα

© Copyright ἔργου: Κωνσταντῖνος Σκαρμούτσος

Ἐπιμέλεια καὶ συντονισμὸς ἐκδόσεως: Κωνσταντῖνος Σκαρμούτσος
Διόρθωση: Βασίλειος Μαλισιόβας, Ἐμμανουὴλ Γιαννόπουλος,
Κωνσταντῖνος Σκαρμούτσος

ΜΑΘΗΜΑΤΑΡΙΟΝ

ἑρμηνευτικὴ
καὶ
μυσικολογικὴ
σπουδὴ

ἐπιμέλεια
κωνσταντῖνος σ. σκαρμούτσος

ἈΘΗΝΑΙ 2017

3. «Περίζωσαι τὴν ῥομφαίαν σου», ἦχος βαρὺς, μέλος Γρηγορίου πρωτοψάλτου.

Ἡ σύνθεση *Περίζωσαι τὴν ῥομφαίαν σου* τοῦ λαμπαδαρίου καὶ μετέπειτα πρωτοψάλτου Γρηγορίου εἶναι ἡ νεώτερη χρονολογικὰ ψαλτικὴ δημιουργία ἀπὸ ὅσες περιέχονται στὸ *Μαθηματάριον* τοῦ ἔτους 1851, ἂν ἐξαιρέσουμε βέβαια τὶς ἀρκετὰ μεταγενέστερες ἕξι συνθέσεις τοῦ «Ἰωάννου λαμπαδαρίου» ποὺ χαρακτηρίζονται ἤδη ὡς «Μαθήματα νέα» καὶ θεωρῶ ὅτι γράφτηκαν ἀκριβῶς με ἀφορμὴ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ Ἰωάννου στὴν ἔκδοση. Ἐπίσης, τὸ *Περίζωσαι* εἶναι τὸ μόνον μάθημα τοῦ τόμου τὸ ὁποῖο, ἐνῶ ἀποτελεῖ δημιουργία ἐνὸς μουσικοῦ μορφωμένου μετὴν παλαιότερη ψαλτικὴ σημειογραφία, γράφτηκε ὅμως μετὴν Νέα Μέθοδος περὶ τὸ 1817, καθὼς ὁ Γρηγόριος ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς Τρεῖς διαμορφωτές της.

Ἡ αἰτία μελοποίησης τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Γρηγόριο εἶναι ἀρκετὰ γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τῶν κωδίκων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, δυστυχῶς ὅμως δὲν ἀποτυπώθηκε στὴν ἀ΄ ἔκδοσή του στὰ 1834 (*Ταμείον Ἀνθολογίας περιέχον ἅπασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐνιαύσιον ἀκολουθίαν... ἐξηγηθεῖσαν εἰς τὴν νέαν τῆς Μουσικῆς μέθοδον... παρὰ... Γρηγορίου πρωτοψάλτου...*, Τόμος Β΄, σσ. 114-119), οὔτε καὶ στὰ 1851 καὶ μετέπειτα: «Ἐκ τοῦ Ψάλμου τοῦ πολυελέου τῆς Θεοτόκου. Μάθημα, ὅπερ ἐμελοποιήθη παρ' ἐμοῦ Γρηγορίου λαμπαδαρίου δι' αἰτήσεως τοῦ σεβαστοῦ Γέροντος ἀγίου Ἐφέσου κυρίου Διονυσίου· ἦχος βαρὺς *Περίζωσαι...*» (αὐτόγραφο Γρηγορίου: συλλογὴ Ψάχου, φάκελος Ε΄, φ. 211α [ἔτος 1817], καί, συλλογὴ Ψάχου, ἀρ. 175, φ. 71α). Ὁ μνημονευθεὶς Διονύσιος εἶναι ὁ ἀπὸ Λαρίσης Διονύσιος ὁ Δ΄ (Καλλιάρχης), ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μητροπολίτης Ἐφέσου ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1803 ἕως τὸν θάνατό του τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1821, λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο καὶ τοῦ Γρηγορίου.

Σὲ μιὰ ὁλόκληρη σειρὰ κωδίκων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους προέρχονται ἀπὸ τὶς γραφίδες μαθητῶν τοῦ μελοποιοῦ) ἐπαναλαμβάνεται σταθερὰ ἡ παραπάνω πληροφορία, ἐνῶ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις μνημονεύεται καὶ ὁ λειτουργικὸς χρόνος ψαλμώδησης τῆς σύνθεσης. Ἐπὶ παραδείγματι: «Ὅταν ἐνδύεται ὁ ἀρχιερεὺς, ἐρανισθὲν ἀπὸ τοῦ ψάλμου τοῦ πολυελέου τῆς Θεοτόκου. Μάθημα ἀσματονισθὲν παρὰ Γρηγορίου τοῦ πρωτοψάλτου δι' αἰτήσεως ἀγίου Ἐφέσου κυρίου Διονυσίου· βαρὺς *Περίζωσαι...*» (χφ. Καρὰ 165, σ. 938), ἢ: «Ἐκ τοῦ ψάλμου τοῦ πολυελέου τῆς Θεοτόκου, μάθημα ὅπερ ἐμελοποιήθη παρὰ Γρηγο-

ρίου λαμπαδαρίου δι' αἰτήσεως τοῦ σεβαστοῦ γέροντος Ἐφέσου κυρίου Διονυσίου. Ψάλλεται εἰς ἀρχιερέα ὅταν λαμβάνῃ καιρόν· βαρὺς Περίζωσαι...» (χφ. Καρὰ 179, φ. 1α). Τέλος, ὑπάρχουν καὶ ἀκόμη πιὸ προσδιοριστικές ἀναφορές: «Τὸ παρὸν ψάλλεται εἰς τὰς θεομητορικὰς ἑορτὰς ὅταν ἐνδύεται ὁ ἀρχιερεὺς, Γρηγορίου πρωτοψάλτου· βαρὺς Περίζωσαι...» (χφ. Καρὰ 131, σ. 248).

Τὸ κείμενο τῆς σύνθεσης προέρχεται, πράγματι, ἀπὸ τὸν ψαλμὸ «τῆς Θεοτόκου», δηλαδὴ τὸν 44ο. Πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ τοὺς στίχους 4 καὶ 5 τοῦ ἐν λόγῳ ψαλμοῦ: *Περίζωσαι τὴν ῥομφαίαν σου ἐπὶ τὸν μηρόν σου, δυνατέ, τῇ ὠραιότητί σου καὶ τῷ κάλλει σου, καὶ ἔντεινον καὶ κατευοδοῦ καὶ βασίλευε ἕνεκεν ἀληθείας καὶ πραότητος καὶ δικαιοσύνης, καὶ ὁδηγήσει σε θαυμαστῶς ἢ δεξιὰ σου*. Στὴν συνέχεια ὁ Γρηγόριος προσθέτει ἐκτενὲς κρᾶτημα κατὰ τὸ ἔθος τῶν μαθηματάρικων συνθέσεων, στὸ τέλος τοῦ ὁποῖου κατακλείει τὴν σύνθεση μὲ τὸ Θεομητορικὸ ἐφύμνιο *χαῖρε τῶν προφητῶν τὸ κήρυγμα, πατριαρχῶν ἢ δόξα*. Τὸ ἐφύμνιο αὐτὸ ἦταν ὁπωσδήποτε γνωστὸ ἀπὸ παλαιότερες συνθέσεις τοῦ πολυελέου Λόγον ἀγαθόν, ὅπως ἐκείνη τοῦ Πέτρου τοῦ Μπερεκέτη καὶ ἐπελέγη (πιθανῶς ἀπὸ τὸν Γρηγόριο) ὡς χριστιανικὴ ὑμνογραφικὴ κατακλείδα τοῦ μέλους τῶν ψαλμικῶν στίχων.

Στὶς προαναφερθεῖσες ἐκδόσεις τῶν ἐτῶν 1834 καὶ 1851, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες (π.χ. στὸ *Ταμεῖον Ἀνθολογίας* τοῦ ἔτους 1869, στὴν *Μουσικὴ Συλλογὴ* τοῦ Γ. Πρωγάκη στὰ 1909, κ.ά.) παρατηροῦνται τὰ συνηθισμένα στὰ ψαλτικά, γενικότερα, βιβλία, λάθη: *...τῶν μηρῶν σου... ἔντεινε...*, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν καὶ στὶς διάφορες συνθέσεις τοῦ πολυελέου Λόγον ἀγαθόν, στοὺς ἴδιους στίχους.

Βεβαίως, ἡ ἐπιλογή τῶν συγκεκριμένων στίχων τοῦ 44ου ψαλμοῦ ὥστε νὰ μελοποιηθοῦν καὶ νὰ ψάλλονται κατὰ τὴν ἔνδυση τοῦ ἀρχιερέως δὲν εἶναι τυχαία. Πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ τοὺς στίχους οἱ ὁποῖοι ἀπαγγέλλονται κατὰ τὴν ἀμφίεση τῶν ἱερέων καὶ τῶν ἀρχιερέων τὴν στιγμὴ πού φοροῦν τὸ ἐπιγονάτιο. Ἐπὶ παραδείγματι, στὸ *Ἀρχιερατικόν* τοῦ ἔτους 1643 (ἔκδοση Παρισιοῦ), σσ. 18-19 διαβάζουμε ὅτι καθὼς ὁ διάκονος φορᾷ τὸ ἐπιγονάτιο στὸν Πατριάρχη λέει: «Περίζωσαι τὴν ῥομφαίαν σου ἐπὶ τῶν μηρῶν σου δυνατέ τῇ ὠραιότητί σου καὶ τῷ κάλλει σου». Δύο καὶ πλέον αἰῶνες μετὰ (*Ἱεροδιακονικόν*, Κωνσταντινούπολις 1849) διαβάζουμε τὰ ἀντίστοιχα γιὰ τὸν ἱερέα, ὁ ὁποῖος καθὼς φορᾷ τὸ ἴδιο ἄμφιο λέει: «Περίζωσαι τὴν ῥομφαίαν σου ἐπὶ τὸν μηρόν σου δυνατέ τῇ ὠραιότητί σου καὶ τῷ κάλλει σου, καὶ ἔντεινε καὶ κατευοδοῦ καὶ βασίλευε, ἕνεκεν ἀληθείας καὶ πραότητος καὶ δικαιοσύνης καὶ ὁδηγήσει σε θαυμαστῶς ἢ δεξιὰ σου· πάντοτε νῦν καί...».

Θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἐφέσου Διονύσιος θὰ ἔδωσε κάποια σαφῆ προτροπὴ μελοποιήσεως αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν στίχων στὸν λαμπαδάριο, τότε, Γρηγόριο, ὥστε νὰ δημιουργήσῃ τὸ συγκεκριμένο μάθημα καὶ νὰ τὸ ψάλλῃ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἀναλόγιο τοῦ Πατριαρχικοῦ ναοῦ. Εἶναι ὅπωςδήποτε γνωστὸ ὅτι κατὰ τὴν ἔνδυση τοῦ ἀρχιερέως ἢ τοῦ Πατριάρχου στὸν σολέα, ὁ λαμπαδάριος εἶναι αὐτὸς ποὺ ψάλλῃ τὸ ἀρχαῖο μέλος τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη Ἄνωθεν οἱ προφηταὶ ἢ (ἀπὸ τὰ 1817 καὶ μετὰ) τὸ *Περίζωσαι* τοῦ Γρηγορίου, ἢ ἄλλα παρόμοια μαθήματα: «Ἄλλοτε, τὴ μέρα αὐτῆ τῆς Ὁρθοδοξίας, ἡ ἀμφίεση τοῦ Πατριάρχου γινόταν στὸ σολέα μὲ τὴν εἰδικὴ τυπικὴ τάξη καὶ ὁ Λαμπαδάριος ἔψαλε κατὰ τὴν ἀμφίεση τὸ «Περίζωσαι» ἢ τὸ περίφημο «Ἄνωθεν οἱ Προφηταὶ» τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη...» (πρωτοπρεσβυτέρου Σεραφείμ Φαράσογλου, *Ἀπὸ τὴν τάξη καὶ ψαλμωδία στὸν Πατριαρχικὸ ναὸ Κωνσταντινουπόλεως*, Ἀθήνα 1988, σσ. 52-54).

Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διαπιστωθεῖ πόσο παλαιὰ εἶναι ἡ τάξη ψαλμώδησης τέτοιων ἀργῶν μελῶν κατὰ τὴν ἔνδυση τοῦ ἀρχιερέως στὸν σολέα, ἢ καὶ γενικότερα ὅλη ἡ τελετὴ. Πάντως, στὶς παλαιότερες χειρόγραφες Παπαδικὲς δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν σαφεῖς ἀναφορὲς σὲ αὐτὴν, οὔτε καὶ ξεκάθαρη μνεία τῆς ψαλμώδησης τοῦ Ἄνωθεν οἱ προφηταὶ σὲ αὐτὴν τὴν λειτουργικὴ συνάφεια.

Ἡ μεταγενέστερη παράδοση ψαλμώδησης παρόμοιων συνθέσεων κατὰ τὴν ὥρα τῆς ἔνδυσης τοῦ ἀρχιερέως περιελάμβανε κατὰ καιροὺς καὶ ἄλλα μαθήματα. Κατὰ τὸν 17ο καὶ 18ο αἰῶνα εἶναι γενικότερα γνωστὸ τὸ μέλος τοῦ πρωτοψάλτη Παναγιώτη Χρυσάφη Ὡς ζωνφόρος, ὡς παραδείσου ὠραιότερος... σὲ ἦχο δ' (ὡς παράδειγμα βλ. τὸ χειρόγραφο Μετεώρων-Μεταμορφώσεως 282, φ. 122β κ.έ.: «ψάλλεται ἔνδον τοῦ ἁγίου Τάφου ὅταν ἐνδύουσι τὸν Πατριάρχην») καὶ τοῦ Πέτρου Μπερεκέτη *Σὲ μεγαλύνομεν... Ἄσπιλε παναμώμητε, ἄφθορε Παναγία...* σὲ ἦχο δ' («ὅταν ἐνδύεται ὁ Πατριάρχης»), ἐνῶ καὶ ὁ δάσκαλος τοῦ Γρηγορίου, ὁ πρωτοψάλτης Πέτρος ὁ Βυζάντιος εἶχε μελοποιήσῃ ἓνα ἀνάλογο. Κατὰ δὲ τὸν ἐσπερινὸ τῆς ἀγάπης συνηθίζεται ἕως καὶ σήμερα νὰ ψάλλεται τὸ ἀργὸ Ἀναστάσεως ἡμέρα κατὰ τὴν ἔνδυση τοῦ ἀρχιερέως, πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερα γράφτηκαν καὶ κάποιες φορὲς δημοσιεύτηκαν καὶ ἄλλες παρόμοιες συνθέσεις.

Φαίνεται, ὥστόσο, ὅτι καὶ ἡ ἐπιλογή μελοποιήσεως τῶν συγκεκριμένων στίχων τοῦ 44ου ψαλμοῦ δὲν ἦταν ἐντελῶς πρωτότυπη, καθὼς τοῦλάχιστον σὲ μία περίπτωση μαρτυρεῖται νὰ ὑπάρχει παλαιότερα παρόμοιο μέλος γιὰ τὴν ἴδια λειτουργικὴ χρῆση: «ὅταν ἐνδύουσι τὸν Πατριάρχην

εἰς τὸν Ἅγιον Τάφον», ἤχος βαρὺς *Περίζωσαι...* (χφ. Λειμῶνος 238, περὶ τὸ ἔτος 1700).

Ἡ σύνθεση τοῦ Γρηγορίου ἔχει στοιχεῖα παραδοσιακότητος καὶ στοιχεῖα νεωτερικότητος ταυτόχρονα. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἐκτενῆ μελωδικὴ ἀνάπτυξη τῆς συλλαβῆς [*Πε*]ρῖζωσαι], ἀπὸ διαδοχικὲς παλιλλογίες ποὺ κάποτε ἀγγίζουν τὴν ὑπερβολὴ (ἐπὶ παραδείγματι: καὶ πρ-α-ό[τητος]), διαρκεῖς ἐπαναλήψεις λέξεων στὶς καταληκτικῆς μουσικῆς φράσεις τῶν ἐπιμέρους ἐνοτήτων, ἀρκετὲς μεταβολὲς τοῦ μέλους μέσῳ τῶν φθορῶν, ἀλλὰ καὶ χρωματισμοὺς μὲ τὴν χρῆση καὶ τῶν τριῶν χροῶν, ὡς μιὰ ἐπίδειξη τεχνικῆς μελωδικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ποιητικοῦ κειμένου. Ἡ μελωδικὴ ἐκτύλιξη στὴν ἑπταφωνία τοῦ βαρέος, συνηθέστερα στὸ διατονικὸ γένος ὅπου ἀνήκει ἡ σύνθεση, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐναρμόνιο γιὰ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν τετραχόρδων καὶ τὴν ἀπαραίτητη μελωδικὴ ποικιλία, εἶναι ἓνα ἀκόμη χαρακτηριστικὸ τῆς σύνθεσης, ἡ ὁποία κορυφώνεται στὸν ἄνω γὰ στὴν φράση ἢ δεξιὰ σου.

Τέλος, θέλοντας ὁ Γρηγόριος νὰ δημιουργήσῃ μιὰ πρωτότυπη σύνθεση, δὲν ἀκολουθεῖ τὴν πεπατημένη τῶν ἀρχαίων μελῶν Ἄνωθεν οἱ προφηταὶ καὶ Τὸν δεσπότην, τῆς χρήσης δηλαδὴ μαλακῆς φθορᾶς καὶ τῆς εὐηγῆς ἐναλλαγῆς τῆς μὲ τὸ διατονικὸ γένος στὸ χαμηλὸ τετράχορδο, ἀλλὰ οἰκοδομεῖ τὸ μελοποίημα κατὰ βάσιν στὸ διατονικὸ γένος, μὲ τὶς μεταβολὲς ποὺ ἀναφέρθησαν.

Ἡ λειτουργικὴ χρῆση τοῦ μέλους ἦταν ἐκτενῆς ἤδη ἀπὸ τὴν στιγμή τῆς δημιουργίας του καὶ μετὰ, καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀνθολογεῖται ἀκόμη καὶ σήμερα σὲ σχετικὲς σύγχρονες ἐκδόσεις (βλ. Δημοσθένους Παῖκοπούλου, *Πανδέκτη ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς Ε'*. Ἐπιλογαί, Ἀθήνα 2001, σσ. 286-291 (ἐπεξεργασμένο, ἕως καὶ τὴν φράση καὶ βασίλευε, καὶ μάλιστα χωρὶς ὀλοκλήρωση τῆς μελωδικῆς τῆς ἐκτύλιξης). Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὴν σύντμησή του ἀπὸ τὸν πρωτοψάλτη Σμύρνης Νικόλαο Γεωργίου (βλ. τὸν Β' τόμο τοῦ *Νέου Ταμείου μουσικῆς Ἀνθολογίας*, Σμύρνη 1864, σσ. 393-396, μὲ παράλειψη τοῦ καταληκτικῆς σου θεομητορικοῦ ἐφρμνίου).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γρηγορίου Στάθη Θ., *Τὰ πρωτόγραφα τῆς ἐξηγήσεως εἰς τὴν Νέαν Μέθοδον σημειογραφίας*. Β' τόμος. Ὁ κατάλογος [Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας], Ἀθήνα 2016 (γιὰ τοὺς δύο κώδικες τῆς συλλογῆς Ψάχου).

Γρηγορίου Στάθη Θ., *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς. Μετέωρα. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων τῆς ἐλληνικῆς ψαλτικῆς τέχνης, βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς, τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν ἱερῶν μονῶν τῶν Μετεώρων* (Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος-Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας), Ἀθήνα 2006 (γιὰ τὸν κώδικα Μετεώρων-Μεταμορφώσεως).

Emmanouil Giannopoulos St., "A legendary collection of Greek Manuscripts. First approach to Simon Karas archives", *The legacy of Bernard Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting. Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography* (Madrid-Samalanga, 15-20 September 2008). Edited by Antonio Bravo Garcia and Inmaculada Perez Martin with the assistance of Juan Signes Codoner [*Bibliologia. Elementa ad librorum studia pertinentia. Volume 31 A*, pp. 403-423. The abstract: *Volume 31 B*, p. 620], 2010, καὶ ἐπανεκδόση τοῦ ἴδιου κειμένου μὲ πολλὰς προσθήκας: Ἐμμ. Γιαννοπούλου, *Ἡ ψαλτικὴ τέχνη. Λόγος καὶ μέλος στὴ λατρεία τῆς Ὀρθόδοξης ἐκκλησίας. Β'*, Θεσσαλονίκη 2016 (γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς συλλογῆς Καρᾶ.)

Μανῶλη Χατζηγιακουμῆ Κ., *Μουσικὰ χειρόγραφα τουρκοκρατίας (1453-1832)*. Τόμος πρῶτος, Ἀθήνα 1975, σ. 458 (ὅπου ἡ ἀναφορὰ τῆς ὑπαρξῆς τοῦ μέλους *Περίζωσαι* στὸν κώδικα Λειμῶνος 238. Ὡστόσο, ὅπως καὶ ἄλλες φορές παρατηρεῖται στὸν συγκεκριμένο τόμο, στὴν περιγραφή τοῦ κώδικα στίς σσ. 109-116 δὲν μνημονεύεται τὸ μέλος).

Ἐμμανουὴλ Στ. Γιαννόπουλος,
Ἐπίκουρος Καθηγητὴς Τμήματος Μουσικῶν Σπουδῶν
Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.